

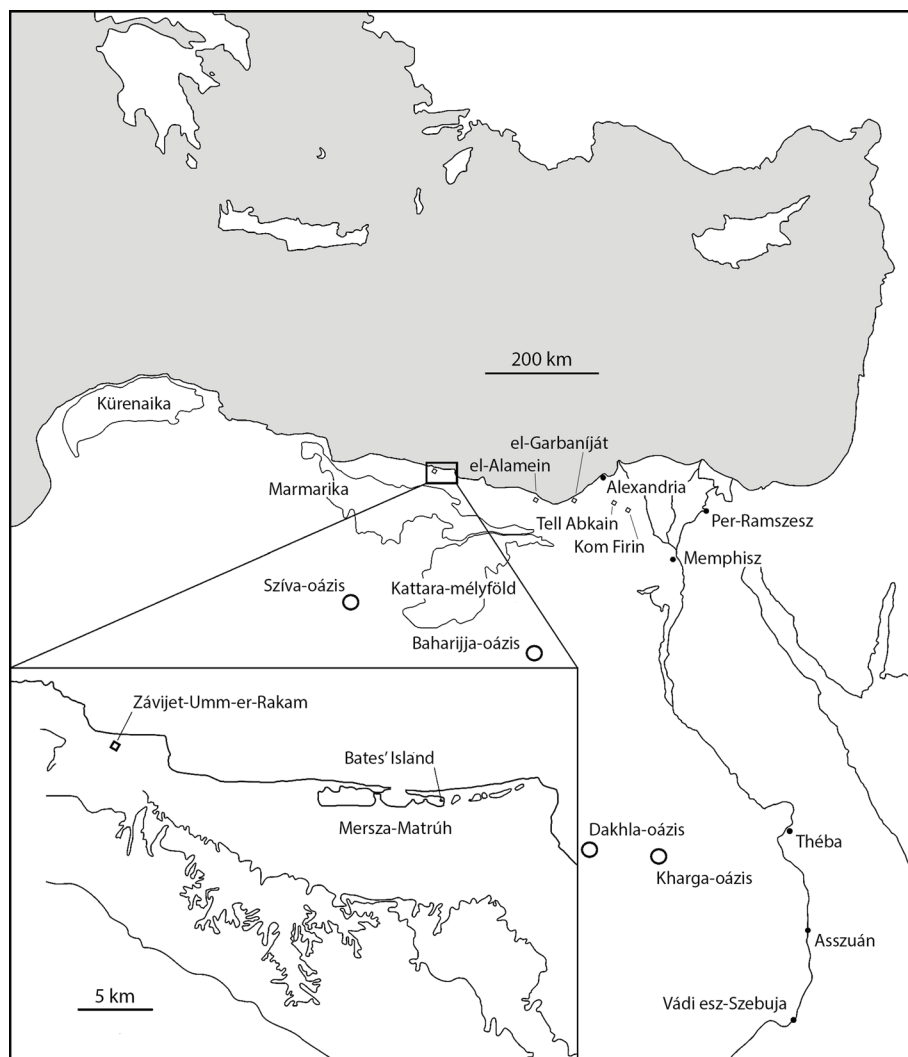
„Akik szeretik a halált és gyűlölik az életet, szívük más, mint az embereké”

Líbiai migráció az egyiptomi Újbirodalomban

Tihanyi Balázs

Az ókori Líbia mint Egyiptommal nyugaton közvetlenül szomszédos terület leginkább a klasszikus, görög–római korszakból ismert, korábban viszonylag kevés figyelmet kapott az egyiptológiai kutatásban a szíria-palesztinai térséghez, de akár Núbiához viszonyítva is (lásd a térképet – 1. kép). Az egyiptomi oldalról fennmaradt szövegek és források jellege és témája, az általuk sugallt

szemlélet az egyiptomi–líbiai interakciónak inkább katonai és erőszakos, a líbiai életmódnak és kultúrának pedig alávetett, elmaradott jellegét erősíti. Elsősorban a Kr. e. 1300 és 1150 között, összefoglalóan líbiai háborúként ismert konfliktusok jellemzik a két térség együttélését, az érintett líbiai népesség életmódjáról, kultúrájáról, illetve a kapcsolatok valós természetéről viszont vajmi kevés konkrétumot tudunk. Alapvetően meghatározza a líbiaiak megítélését az egyiptomi világkép, a kozmológiai kontextus, és annak történelmi vetülete is: a líbiaiak idegenként nem rendelkeznek a rendezett társadalom és állam egyik – egyiptomi fogalmak szerinti – ismérével sem (egyiptomi nyelv, általában kultúra és komplex társadalmi szerkezet). Mint ilyen, a kozmikus hierarchiában az idegen egy köztes lépcsőt jelent az ember (egyiptomi) és a nem-ember (természet) között. Ellenállása vagy támadása a teremtéskor felállított világrendet (*Maat*) veszélyezteti, ami – káoszhoz (*Iszfet*) vezet, ennek megakadályozása pedig az egyiptomi uralkodó legfőbb kötelessége.¹ Meglepő ugyanakkor, hogy a líbiaiak mennyire alacsonyan állnak még az idegenek „ranglétráján” is. Kitűnően szemlélteti e gondolatot és szemléletmódot Merneptah fáraó (Kr. e. 1213–1203)² karnaki szövegének líbiaiakra vonatkozó egyik mondata, amely egyúttal a tanulmány címét is képezi:

1. kép. A Nílus-völgy és a Nyugati-sivatag sematikus térképe (Snape 2013, fig. 1 nyomán)

(A kik) szeretik (a) halált (és) gyűlölik (az) életet, szívük más, mint az embereké [ti. egyiptomiaké].

KRI IV, 4.13–14 (I. 21).

Az itt megfogalmazásra kerülő gondolattal szemben a két térség lakói viszonylag hosszú időn át békésen éltek egymás mellett, és nyilvánvalóan számolhatunk valamilyen szintű kapcsolatokkal, együttműködéssel is. Líbiai írásbeliség hiányában kizárólag egyiptomi oldalról állnak rendelkezésünkre írott források, ezek pedig több okból is pontatlan és egyoldalú képet nyújtanak. A hivatalos szövegek egymástól elszigetelt események érzetét keltik, ugyanakkor feltételezhető, hogy inkább egy hosszabb időszakot és összetett történeti folyamatokat sűrítenek az egyiptomi szemléletmódnak – és a szövegek céljának – megfelelő konkrét narratívákká, végletesen leegyszerűsítve és kiélezve a helyzetet.

A vizsgált események hatásait is érdemes figyelembe venni, hiszen az Újbirodalom második felében lezajló jelentős, többé-kevésbé békés migráció, illetve az ebből eredő társadalmi és politikai változások következtében a III. Átmeneti korban teljesen új helyzet állt elő. XI. Ramszesz halálával (Kr. e. 1069), bár az ország politikailag látszólag egységesnek tűnt, a tényleges hatalmat párhuzamosan gyakorolták délen a thébai Amun-főpapi tisztséget betöltő hadseregparancsnokok, és északon a 21. dinasztia uralkodói. Az északi hatalmi központ rövidesen a líbiai katonai arisztokrácia kezébe került (22–24. dinasztia, Kr. e. 945–715), akik ugyan átvették az egyiptomi nyelvet, de egyúttal megőrizték törzsi hagyományait is. Ez vitathatatlanul új korszakot jelentett Egyiptom történelmében, és már nem csupán politikai értelemben. Mindez részben a társadalomba többé-kevésbé integrálódó líbiai népesség eltérő

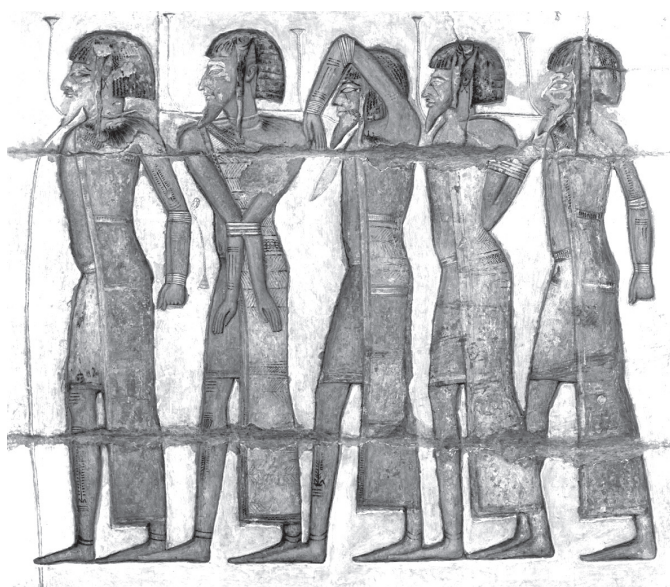
hagyományaival, szemléletével és kulturális-gazdasági hátterével is magyarázható. Jelen tanulmány elsősorban a főszerepet játszó nyugati-sivatagi eredetű líbiai csoportokra és azokra az Újbirodalom második felében zajló eseményekre összpontosít, amelyek közvetlenül, vagy közvetve a központi hatalom széteséséhez, az ország politikai megosztottságához, majd végül a 22. dinasztia hatalomra kerüléséhez vezettek.

Kik voltak a líbiaiak? Nevek és csoportok

Kezdő gondolatként fontosnak tartom leszögezni, hogy a szakirodalomban és jelen tanulmányban is általánosan használt „Líbia”, illetve „líbiai” kifejezés alapvetően hibásnak és következtetlennek tekinthető, ha nem a modern államról, vagy annak lakosságáról beszélünk. A kifejezés – átvitt értelmében használva – mégis mélyen gyökerezik a tudományos terminológiában, és az egyszerűség kedvéért, illetve következetes alternatíva hiányában kénytelenek vagyunk ezt alkalmazni. Rendkívül nehéz, sőt tulajdonképpen a rendelkezésre álló korlátozott adatok birtokában megoldhatatlan problémát jelent az egyiptomi forrásokban előforduló csoportok egyértelmű azonosítása, valamint etnikai és földrajzi hovatartozásuk pontos megállapítása.³ A teljesen általános értelmű „idegen”, valamint területileg a „Nyugat” kifejezések mellett az egyéb megnevezések meglehetősen zavarosak. A négy gyakori név – Tjehenu, Tjemehu, Meswes, és Rebu – mellett számos ritka, esetenként összemósódó, kétséges, vagy hiányos névforma, és ezek képzet alakjai is megjelennek.⁴ A líbiai időszaktól kezdve Felső-Egyiptomból ismert a Mehsewen csoport, illetve Pije uralodása idején (Kr. e. 747–716) a Dakhla-óázisból egy Semen

2. kép. Líbiai előkelők, I. Széthi sírja (LD III, 136. a nyomán)

3. kép. Líbiai foglyok (MH I, Plate 1 nyomán)

főnökről is van tudomásunk. A Kr. e. 1. évezred folyamán az Egyiptommal északnyugaton szomszédos területre és népességére – az oázisok kivételével – egyaránt az általános értelmű Pud/Pit kifejezést vezetik be. Végül a nyugati-sivatagi oázisok helyi lakosságának etnikai azonosítása is kérdéses, bár nagy valószínűséggel a líbiai csoportokhoz sorolható, különös tekintettel arra a tényre, hogy az oázisok értelemszerűen mindig is kiemelt csatlakozási pontot képeztek a Nyugati-sivatag népességével.

Meg kell említeni, hogy a jóval későbbi antik források hasonlóan összetett képet mutatnak. A korai tudományos munkákra⁵ jellemző, hogy erősen támaszkodnak a klasszikus görög forrásokra, ugyanakkor módszertani szempontból nem tanácsos párhuzamot vonni pusztán hangzás, illetve megalapozatlan etimológia alapján az egyiptomi szövegekben és a későbbi görög auktoroknál szereplő nevek, csoportok között. Bár a modern Líbia megnevezés egyértelműen levezethető a görög Libyé fogalomból, s valószínűleg összefüggésben áll az egyiptomi Rebu csoportnévvel, a görög földrajzi felfogás eltérő: az általuk használt kifejezés földrajzi értelemben a „világ egy részét” jelenti, görög történeti korszakokként eltérő tartalommal.⁶

Arra a kérdésre, hogy a késő bronzkorban kik is voltak a líbiaiak, természetesen nehezen adható egyszerű és rövid válasz. Az egyiptomi ábrázolások alapján nagyjából képet alkothatunk külső megjelenésükről, természetesen figyelembe véve az egyiptomi művészet sztereotip és sematikus jellegzetességeit is. A óbirodalmi ábrázolások esetében a líbiaiakat az egyiptomi embertípusnak megfelelően jelenítik meg: sötét haj, a bőrszín a férfiaknál vörösesbarna, a nőknél sárga. Az öltözék leginkább egy rövid ágyékkötőből, és egy jellegzetes díszítésű vállszalagból áll. Az Óbirodalom után tűnik fel egy teljesen új, világos bőrű típus, amely gyakran együtt jár jellegzetes tetoválásokkal a törzsön, a karon és a lábon. A szemek színe kék vagy vörösesbarna, a haj vörös vagy vörösesbarna, a vállig érő hajviseletet a halántéknál lelógó hajfonat egészíti ki (2–3. kép). Etnikai szempontból – bár ezt csak közvetett bizonyítékok támasztják alá – valószínűnek tűnik, hogy az új líbiai csoportok az észak-afrikai berber típushoz sorolhatók, amennyiben

az ábrázolási konvenciók változásának hátterében feltételezett etnikai változások helyállóak. Sajnálatos módon elemezhető líbiai régészeti embertani anyag jelenleg nem ismert a késő bronzkorból, így az azonosítás mindenképpen csak hipotézisnek tekintendő.⁷

Az öltözék az egyszerű kötény (különösen a Rebu esetében), valamint az elől nyitott, alsóruházat nélkül hordott hosszú, díszített kabát; ezt egészíti ki a széles öv, lelógó hurokkal. A Meswes ikonográfia esetében a fő különbséget a tetoválások hiánya, a tollak nagyobb száma és eltérő pozíciója jelenti. A toll, illetve tollak viselése a dekoratív funkció mellett rangjelző elemnek tekinthető: jelenlétük és számuk a státusz jelölésére is szolgált.⁸

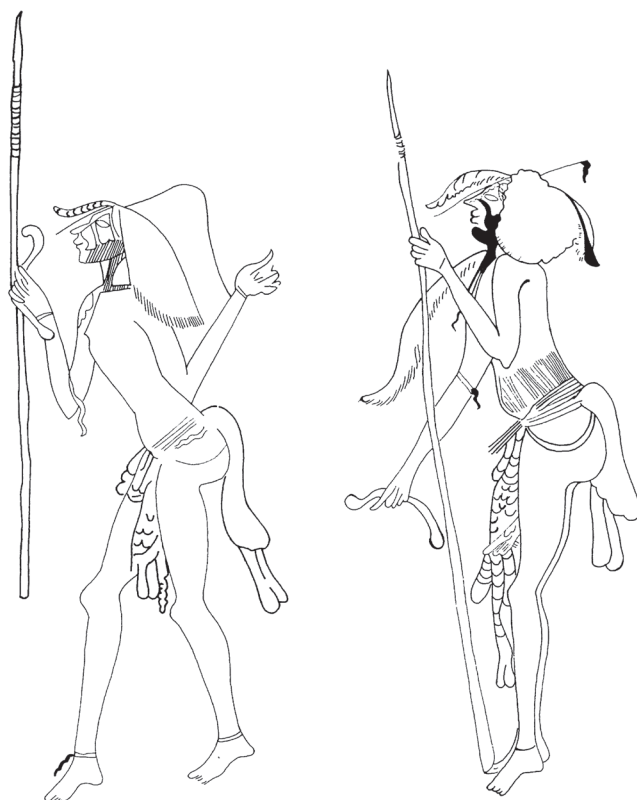
*Rebu nyomorult, legyőzött uralkodója késő éjszaka elmene-
kült egymaga, nem (volt) toll a fején, lábai saru nélkül.*

KRI IV, 14.8–10.

*„Nyomorult sorsú, gonosz tollú uralkodó” – mondták róla
mind városának lakói.*

KRI IV, 14.16–15.1.

Ezzel kapcsolatban érdekes megfigyelni, hogy az időben és térben távoli, nyugati-sivatagi sziklarajzok mennyire hasonló ikonográfiai elemeket mutatnak, mint az új líbiai embertípus egyiptomi ábrázolásai. Ez – anélkül, hogy messzemenő következtetéseket vonnánk le – némiképp megerősíti az egyiptomi megfigyelések valóságtartalmát, különös tekintettel az öltözék és a tollak kérdésére (4. kép).⁹ A sziklarajzok datálása régészeti kontextus hiányában erősen kérdéses (Kr. e. 3000-tól akár a Kr. e. 6. századig), ráadásul ilyen sziklarajzokat elsősorban a

4. kép. Líbiai sziklarajzok emberábrázolásai (Hachid 2000, fig. 39 nyomán)

Fezzán-fensíkról ismerünk, így hangsúlyozni kell, hogy összehasonlító elemzésre semmiképpen sem alkalmasak.

A tudományos közmegegyezés szerint a líbiai népesség alapvetően nomád vagy félnomád életmódot folytatott.¹⁰ A téma keretei és a komplexitása nem engedik, hogy a kérdéssel jelen tanulmányban behatóan foglalkozzunk, azonban mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy a nomadizmus jelensége korántsem egy merev és állandó rendszer. A mobilitás és a létfenntartás módja külső hatásokra folyamatosan változhat, továbbá a pásztorkodás sem feltétlenül jár együtt nomadizálással.¹¹ A líbiaiakra vonatkoztatva a szöveges források és a fennmaradt egyiptomi kimutatások alapján az állatok száma és aránya rendkívül magas, amelyet „magukkal hoznak”, azaz igazolhatóan a saját törzsterületről származik, így nem egyiptomi területen szerzett zsákmányról van szó.¹² A pásztorkodó állattartás dominanciáját sugallják általában más források közlései, illetve a korábban már említett sivatagi sziklarajzok ábrázolásai és a feltételezhető törzsterület lakosságának múlt századi etnográfiai megfigyelései is (5. kép). Utóbbi azért is fontos érv, mivel a Nyugati-sivatag, illetve a kürenaikai és marmarikai térség klimatikus viszonyai csak csekély mértékben változtak, ezáltal a környezet, a gazdasági és ökológiai zónák nagyrészt megfelelnek a késő bronzkori fázisnak.¹³ A szélsőséges környezetben való túlélés, a különböző zónák ütemezett hasznosítása és a limitált erőforrások lehető leghatékonyabb kiaknázása egy optimalizált életmódot, összetett vándorlási rendszert hoznak lét-

5. kép. Sziklarajz, Szahara (Hachid 2000, fig. 22 nyomán)

re, amelytől az eltérés hosszabb távon akár végzetes is lehet. Emellett az anyagi kultúra is alkalmazkodik ezen életvitelhez és a szűkös erőforrásokhoz, s mindez nem sok változást enged a tárgyi környezetben.

Fontos érv lehet a nomadizmus kérdésében, hogy a nevek használata és a felmerülő azonosítási problémák szintén a területileg instabil jellegét támasztják alá: a líbiaiakra, illetve egyes csoportjaikra az összefoglaló fogalmakon túl az egyiptomiak nem földrajzi nevekkal hivatkoznak, amiből arra következtethetünk, hogy valamennyire ismerik a nomádok területéhez való viszonyát, és tisztában vannak annak flexibilitásával – a törzsi területek esetleges változásával. Ebből következik, hogy az adott csoport neve lényeges, pontos helyzetét pedig az aktuális körülmények határozzák meg. A nomád pásztorkodó társadalmakban a magántulajdon gazdasági és jogi értelemben elsősorban az állatállományra értendő, míg a legelők és más erőforrások közösségi tulajdont képeznek. A rendszer feladata ezen erőforrások, valamint a rendelkezésre álló munkaerő szezonális újrafelosztása és a lehető leghatékonyabb hasznosítása. Mindez a gyakorlatban a legelők és a vándorlási útvonalak viszonylagos stabilitását eredményezi, ám a földrajzi-politikai környezet jelentős változásaikor ezek radikálisan eltolódhatnak.

E gondolatkörhöz tartozik a *mehut* egyiptomi kifejezés használata is a szövegekben, amelyet elsősorban nomád közösségekre alkalmaznak, és egyfajta törzsi szerkezetet tükröz. Ha funkcionálisan szeretnénk értelmezni a kérdést, úgy a törzs tulajdonképpen egy területi rendszer, azaz egy adott terület ellenőrzésére és hasznosítására szolgáló szervezet, a rendszer központi magja pedig a (vélt vagy valós) leszármazási ágak rendszere (*Verwandschaftsideologie*).¹⁴ A politikai szerep elsősorban a külvilággal való kapcsolat során kerül elő. Mindezt pedig még tovább bonyolítja, ha nem egyenrangú csoportokat feltételezünk, tehát az egyes nevek akár törzs alatti (nemzetiség), vagy törzs feletti (konföderáció, törzsszövetség) szervezeti egységet is jelölhetnek.¹⁵

Előzmények

Annak érdekében, hogy megértsük az újbirodalmi események jelentőségét, röviden érdemes áttekinteni a konfliktusokat megelőző időszak forrásanyagát. Tjehenu, illetve az ezt kifejező jel és később jelcsoport, egy jól ismert, Egyiptom egyesítésének idejére keltezhető ún. Líbiai-paletán jelenik meg legkorábban.¹⁶ A Palermói-kő egyik kairói töredéke Tjehenuból származó zsákmányra utal már Sznofru uralkodása (Kr. e. 2613–2589) alatt. Az 5–6. dinasztia halotti templomaiban ábrázolt ún. líbiai-családra (líbiai vezető, családtagjaival) lesújtó uralkodó valószínűleg egy toposszá vált múltbéli eseményt örökít meg.¹⁷ Az őbirodalmi magánsírok jól ismert önéletrajzi feliratai szerint Uni és Harhuf közvetlenül is kapcsolatba kerültek líbiai csoportokkal, akik ellen az egyik déli királyság, Jam uralkodója háborúra készült.¹⁸ A késői Középbírodalomra datált Ipuwer intelmeiben is megtalálható Egyiptomot állandóan fenyegető elemként a Tjemeh név, bár mindenekelőtt szimbolikus értelemben, hiszen célja elsősorban a körülzárttság és a fenyegetettség érzékeltetése. Hasonló kontextusban értelmezendők a középbírodalmi átok-

szövegek, amelyek elsődleges feladata Egyiptom potenciális ellenségeinek megsemmisítése a mágia eszközeivel. II. Mentuhotep uralkodásától (Kr. e. 2055–2004) Tjehenu immár az ún. Kilenc-ij állandó tagja, amely egyfajta gyűjtőnévnek tekinthető: a „Kilenc-ij” kifejezés által az egyiptomi szövegek egyszerűen tudtak utalni a teljes általuk ismert világra, ezáltal kifejezve afeletti dominanciájukat. A közismert Szinuhe-történet prológusa az I. Szeszósztrisz (Kr. e. 1956–1911) által vezetett líbiai hadjáratról beszél. Ennek pontos történeti háttere a szöveg irodalmi jellegéből adódóan nyilván kérdéses. Még I. Amenemhat uralkodása alatt (Kr. e. 1985–1956) Káret-ed-Dahr mellett erőd épül a Nyugati-sivatag szélén, a Vádi-en-Nátrún szájánál: ez koncepcionálisan kapcsolódhat a Szinuhe történetében és Neferti próféciájában is megjelenő ún. Uralkodói falakhoz, amely hasonló erődök alkotta védelmi vonalként rekonstruálható, viszont a Delta keleti peremén.¹⁹ A káret-ed-dahr-i erőd létesítésének célja egy vélt, vagy valós fenyegetés elhárítása, illetve a sivatagi útvonalak felügyelete és esetleges lezárása lehetett, erre a kérdésre ugyanakkor a későbbi történések és az egyiptomi válaszlépések kapcsán még érdemes visszatérni.

A 18. dinasztia időszakából (Kr. e. 1550–1295) számos közvetett utalást ismerünk alkalmoszerű, alacsony szintű gazdasági kapcsolatokra és expedíciókra, elsősorban az oázisok vonatkozásában (magánsírok, Hatsepszut karnaki déli obeliszkje,²⁰ III. Thotmesz vádi-halfai felirata²¹). III. Amenhotep uralkodása alatt (Kr. e. 1390–1352) egy újabb erőd épül Tjehenu területen, vagy annak peremén, ahová núbiai népeiséget telepítenek.²² Az uralkodó malkatai palotájában talált edénylezáró pecsétek közlése szerint tartalmuk „Meswes bikák friss zsírja”. Mindez ugyanakkor nem feltétlenül utal intenzív gazdasági kapcsolatokra és közvetlen importra, egyszerűen a termék megkülönböztetését is szolgálhatja.²³ Annak ellenére, hogy a később fontos szereppel bíró Meswes névnek ez az első ismert megjelenése, a megkülönböztető funkció mindenképpen feltételezi, hogy az említett állat-típus (akár zsákmányként, akár kereskedelem révén került Egyiptomba) és a kapcsolódó népcsoport már korábbról is ismert az egyiptomiak számára. III. Amenhotep esetében azt is tudjuk, hogy Tjehenu líbiaiak dolgoztak kényszermunkásként thébai építkezéseinél. Az El-Amarnából előkerült festett papirusztörredék egy egyiptomit megölő líbiaival szintén feszültségekre utal. Bár töredékes állapota miatt a jelenet nehezen értelmezhető, azonban előrevetítheti a későbbi konfliktusokat, illetve zsoldosként egyes líbiai csoportok egyre gyakoribb alkalmazását az egyiptomi hadseregben.²⁴

A fentiek alapján összefoglalóan talán kijelenthető: a 19. dinasztiát megelőzően a terület gazdasági vonatkozásában, illetve biztonsági szempontból nem kiemelt fontosságú az egyiptomiak számára, eltekintve az oázisok és az azokat egymással, illetve a Nílus-völgygel összekötő útvonalak ellenőrzésétől. A kisebb betörések nem indokolnak a középbirodalmi núbiai erődökhöz hasonló léptékű létesítményeket, a terület gazdasági lehetőségei pedig (néhány speciális lelőhelytől eltekintve, mint Gilf Kebir vagy Szelima) erősen korlátozottak Núbiához, illetve a szíria-palesztinai térséghez viszonyítva. A Líbiából származó strucctojás és -tollak inkább csak kurióznak számítanak, valós kereskedelmi értékük elhanyagolható.

Bates' Island (Mersza-Matrúh)

Az Egyiptom és Líbia közötti kapcsolatok természetét segíthet árnyalni egy Oric Bates, majd Donald White és a Pennsylvania Expedition által feltárt kisméretű sziget a modern Mersza-Matrúh településtől közvetlenül északkeletre elterülő keleti lagúnában.²⁵ A lagúnát északon egy alacsony homokkőpad választja el a Földközi-tengertől, a szigeten vegetáció és édesvíz-forrás nem található. Bár a sziget a római időszakban összeköttetésben állt a szárazfölddel, a késő bronzkorban a vízállás magasabb volt a mainál, ami csökkentette a sziget méretét, azonban nagyobb védelmet nyújtott a lakosok számára, illetve összeköttetést biztosított a nyílt tenger felé.

A késő bronzkori telep anyaga három teljesen eltérő kultúra – kelet-mediterráneumi, egyiptomi és a helyi líbiai – elegyét mutatja. Szerepét tekintve az ásatók menedék- és utánpótló-állomásnak tekintik, amelynek személyzete az elhaladó hajók számára nyújtott szolgáltatásokat, ételmezt, vizet, helyben készített fémtárgyakat. Bates' Island vitathatatlanul a legjobb kikötőhely a Nílus-Delta és Kürenaika között, és a partvonal kizárólag itt tette lehetővé nagyobb rakterű hajók kikötését. A tenger ugyanakkor – főként télen – barátságatlan errefelé, és az említett két pont közötti kb. 450 km-es távolság sem feltétlenül tenné szükségessé az út megszakítását pusztán utánpótlás felvételének céljából. A kereskedelmi tevékenység elsősorban a telep személyzete és a hajók legénysége közötti cserealapú üzletelést jelenthette, hiszen a sziget félreeső helyzete, illetve a rendelkezésre álló infrastruktúra sem tette lehetővé, vagy indokoltá nagyobb logisztikai műveletek végrehajtását a kereskedelmi útvonal ezen pontján.

Bates' Island ugyanakkor az őslakos líbiai népességhez is erősen kötődött, különös tekintettel egyes használati tárgyak beszerzésére. Az alapszintű, kisméretű tárgyakat előállító fémipar csak akkor működhet, ha helyi felhasználásra, cserekereskedelemre termel. A líbiai lakosság a fémek szempontjából a megfelelő technikai ismeretek, illetve megfelelő nyersanyagok hiányában egyértelműen külső forrásokra szorult, és számára még az egyszerű fémtárgyak is jelentős értékkel bírtak. Ezen a szinten nyilván a líbiaiak is fel tudtak kínálni cserealapot: vizet, ételmezt, strucctojást. Ezt kétségtelenül bizonyítja, hogy strucctojás-törödékek kerültek elő a telep legtöbb településrétéből. A tojások hasonló kereskedelmi tranzakciók keretében érkezhettek a szigetre, mindez egybevág az egyiptomi források által líbiai kontextusban felsorolt szokványos termékekkel is. A líbiaiakhoz kapcsolódó anyag datálása ugyanakkor problematikus, így a körzetből előkerült kevés líbiai kerámia²⁶ sem köthető egyértelműen a késő bronzkorhoz.

Ebben a vonatkozásban külön figyelmet érdemel az a temető, amely a modern Matrúh várostól keletre, a szigeten kívül, egy hegygerincen helyezkedett el. A lelőhelyet Bates közvetlenül 1918-ban bekövetkezett korai halála előtt tárta fel, és az itt előkerült öt sírból hármát üresen talált, valószínűleg az erózió, vagy fosztogatás eredményeképpen.²⁷ A két érintetlen sír (A.1, illetve A.2 jelöléssel) egy-egy felnőtt csontvázat, mellékletként pedig számos egyszerű kő- és kerámiaedényt, több töredéket, valamint kagylóhéjat tartalmazott. Az ásatást követően a leletanyag évtizedekre eltűnt, és később is csak bizonyos darabjai kerültek elő. A temető utólagos azonosítására több kísérlet történt elsősorban a Bates' Island feltáráshoz kapcsolódó terep-

bejárások során, azonban sajnálatos módon nem sikerült ismét megtalálni.²⁸ Mindez azért is lenne kiemelt fontosságú, mivel e temető a kevés egyértelműen azonosítható líbiai lelőhely egyike, mellesleg az egyetlen ismert temetkezés a vizsgált térségben, s mint ilyen a további összehasonlító és fizikai antropológiai vizsgálatok alapját képezhette volna.

A kerámiaanyag alapján a Mersza-Matrúh körzetében folyó tevékenység kezdete a Kr. e. 15., esetleg a korai 14. századra tehető, és átnyúlik a 13. századba. Mindez megelőzi a térségben ismert legkorábbi egyiptomi lelőhelyet. A telep működésének végét az ásatók legkésőbb I. Széthi (Kr. e. 1294–1279), legkorábban Horemheb (Kr. e. 1323–1295) uralkodására teszik. A Bates' Island-i telep leletanyaga alapján erőteljesen ciprusi karaktert mutat, repertoárjában viszont jelentősen eltér a Nílus-völgyi ciprusi kerámiaanyagtól: főként napi használatra szolgáló nyitott formák jellemzik, szemben a szállításra utaló tárolóedényekkel. Emellett jelentős egyiptomi anyag, kevés égei (mükénéi) kerámia, és különböző kánaáni áruk találhatóak meg. A jelentős mennyiségű kerámia visszamaradását talán a személyzet gyors visszavonulása magyarázza, esetleg éppen a líbiaiak visszaszorítására folytatott Kr. e. 13. századi egyiptomi hadműveletek hatására. A sziget szerepét ugyanakkor éppen a későbbi események helyezik némiképp eltérő kontextusba, s ezzel elérkeztünk a tanulmányban elsődlegesen vizsgált időszakhoz.

Az újbirodalmi események

A 19. dinasztia időszaka valódi határvonalat képez, hiszen a két térség viszonyában gyökeres fordulat következik be ekkor. A korábbi szimbolikus ellenség valós fenyegetést jelentett immár, és ez komoly összecsapásokhoz vezetett, illetve az egyiptomi politika és stratégia változását eredményezte. Amellett, hogy a líbiaiakat megnevező új nevek egyre gyakrabban jelentek meg az egyiptomi szövegekben (különösen a Rebu és Meswes), a régi kifejezések, mint a Tjehenu és a Tjemehu általánossá váltak, jelentéstartalmuk földrajzilag bővült. Ennek magyarázatául szolgálhat új népcsoportok átvándorlása az Egyiptom határaihoz közelebb fekvő területekre – nagy valószínűséggel Kürenaikából –, vagy egyszerűen az élénkebb egyiptomi katonai és gazdasági érdeklődés, valamint az ismeretek ebből következő bővülése is.

Az új korszak kezdetét I. Széthi (Kr. e. 1294–1279) hadjárata jelenti, aki a karnaki hüposztíl-csarnok északnyugati falának külső oldalán ellenségként egyszerűen a Tjehenu határozza meg, ám kétséges, melyik líbiai csoport ellen is küzdött.²⁹ A szokásos hadi jelenetek mellett nem jelennek meg specifikus nevek, a háború leírásának egyes részletei mellesleg keverednek korábbi északi hadműveleteiről szóló feliratának részleteivel. A későbbi II. Ramszesz (Kr. e. 1279–1213), aki trónörökösként részt vett ebben a hadjáratban, uralkodóként maga is megörökítette ezeket az összecsapásokat Abu-Szimmelben és Bét-el-Váliban, s az ellenséget hasonló módon Tjehenuként tünteti fel.³⁰ Nem tudjuk eldönteni, hogy védekező háborúról, vagy esetleg megelőző és előkészítő hadműveletről volt-e szó, viszont a későbbiekben végrehajtott egyiptomi lépések már nyilvánvalóan pontos földrajzi ismereteket és valamilyen szintű katonai fölényt igényeltek az idegen területen.³¹

II. Ramszesz esetében hasonló léptékű líbiai hadjáratról nem tudunk, azonban számos egyéb, szórványos adat utal líbiaiakra és a fáraó líbiai külpolitikájára: többek között uralkodása alatt építik ki (vagy fejezik be) a Delta határától közel 340 kilométer távolságra, legalább Závijet-Umm-er-Rakamig terjedő nyugati erődrendszert.

Ramszesz núbiai építkezéseiről már esett szó, és ehhez kapcsolódóan meg kell említeni egy asszuáni sztélé feliratát a 2. uralkodási évéből,³² amelyben Tjemehu leveréséről és áttelepítéséről is szó esik. A felirat tematikusan kapcsolódik Ramszesz abu-szimbeli és a bét el-váli templomokban fennmaradt szövegeihez,³³ melyekben – mint fent említettük – szerepel a líbiai hadjárat beszámolója. Núbia kapcsán fontos lehet még Szetau núbiai alkirály jóval későbbi (Ramszesz 44. uralkodási éveire keltezhető) sztéléje Vádi esz-Szebujából, amely Tjemehu csoportok elfogásáról tudósít a Nyugati-sivatagban, hogy munkaerőt biztosítson az építkezésekhez.³⁴ Északon egy bubasztiszi kolosszuson található felirat „Tjehenu földjének” megsemmisítéséről, míg a Pítóm (vagy Iszmáilíja) sztélé Palesztina és Núbia mellett Tjehenu meghódításáról, és a nomád Saszu csoport legyőzéséről beszél a Sínai-félsziget északi régiójában.³⁵

Az eredetileg Per-Ramszeszből származó ún. *Tanisz II sztélé* Tjehenu felett aratott győzelemről, illetve líbiaiak besorozásáról tájékoztat.³⁶ Az Anastasi I papirusz egyik levele szerint (az ún. *Amenemope intelmei*) az Amenemope írrok által ellátandó hadseregben 1600 Meswes katona is található, s ez ismét csak katonai szolgálatra, esetleg zsoldosokra utalhat.³⁷ Az Anastasi II papirusz egyik, II. Ramszeszt harcosként dicsőítő himnusza a Rebu névalak egyik legelső előfordulási helye, és a Rebu lemezárllását is felsorolja az uralkodó érdemei között.³⁸ Békésebb viszonyt sejtet viszont a líbiai küldöttek megjelenése Ramszesz abüdoszi halotti templomának felszentelésénél.

Merneptah (Kr. e. 1213–1203) uralkodásának 5. évében *semu* évszak harmadik havának elején következett be az első jelentős, vagy legalábbis részletesen dokumentált konfliktus. Ennek során Egyiptom védekezésre kényszerült a Dedi fia, Meriju, Rebu főnök vezette líbiai csoportok vagy törzsek – Tjehenu, Meswes, Rebu, Kehek – és az általában a tengeri népek közé sorolt csoportok – Ikwes, Turus, Reku, Serden, Sekeres – koalíciója ellen. 16000 ember – nőket és gyermekeket is beleértve – érkezett ekkor egyiptomi területre, s a betörés már Memphiszt és Héliupoliszt is fenyegette. Az összecsapásokra vonatkozóan több forrás is rendelkezésre áll, melyek közül a karnaki *Cour de la Cachette* keleti falának belső oldalán található felirat a legfontosabb.³⁹ Emellett az ún. Izrael sztélé⁴⁰ és több rövidített verzió, így egy jelenleg Kairóban található gránit oszlop és párja, a héliupoliszi ún. Győzelmi oszlop, továbbá a kóm el-ahmari sztélé Athribiszből, illetve ennek núbiai párhuzamai (Amáda, Amárah Nyugat, Vádi esz-Szebujá, Aksa) is fontos kiegészítő adatokat tartalmaznak.⁴¹ Ezek a harci események egybeestek az alsó-núbiai területen zajló lázadással, amit akár tudatos szervezés eredményének is lehet tekinteni, és amelyet az uralkodó – pontosabban Messzuj núbiai alkirály – különös kegyetlenséggel vert le.⁴² A núbiai kapcsolat már csak az alapján is feltételezhető, hogy a líbiaiak ismerték, használták és nyilván valamilyen fokon ellenőrizhették a Nílus-völgygel párhuzamos oázis-útvonalakat, továbbá különböző líbiai csoportok éltek ekkor a Nyugati-sivatag jelentős területén.

A támadás okaként általában a líbiai törzsterületen bekövetkező éhínséget szokás megjelölni.⁴³ A karnaki felirat viszont egyszerűen a „megélhetés kereséséről” beszél, így mindebből nem következik feltétlenül éhínség, klímaváltozás, sem szárazság. Bár mindez utalhat a korábbi gazdálkodási rendszer válságára, de a nomád alkalmazkodás velejáró jelensége a kedvezőtlen időszakok ciklikus megjelenése, valamint a gazdasági instabilitás, amelyet a rendszer maga kompenzál.⁴⁴ A valódi okokra vonatkozóan csak találgathatunk, de az események valamilyen módon összefüggésben állhattak azzal a vándorlási hullámmal is, amely éppen ezekben az évtizedekben zajlott az Égeikum térségében.

A napot vándorlással és harcolással töltik, hogy naponta megtöltsék a hasukat. Azért jöttek Egyiptom földjére, hogy keressék szájuk szükségleteit.

KRI IV, 4.14–15

A konfliktus III. Ramszesz (Kr. e. 1184–1153) uralkodása alatt teljesedett ki, melyről elsősorban – több más kiegészítő forrással együtt – halotti templomának feliratai, és az ezekhez tartozó, jelen téma szempontjából rendkívül fontos ábrázolások tudósítanak Medinet-Habuban (6–7. kép).⁴⁵ Szintén ide sorolhatóak templomának szövegei és jelenetei a karnaki Mut-körzetben, amelyek viszont I. Széthi karnaki jeleneteivel mutatnak közös elemeket.⁴⁶ III. Ramszesz 5. uralkodási évében Rebu, Szeped és Meswes szövetségével nézett szembe, s ezeket a Tjehenu gyűjtőnévvel illetik a szövegekben – talán némiképp archaizáló, vagy általánosító jelleggel –, s a líbiai vezető neve valószínűleg politikai okokból mellőzött.⁴⁷ III. Ramszesz a 8. uralkodási évében az ún. tengeri népekkel vívott harcok után a 11. évben ismét Meseser, Keper fia vezette Meswes csoportokkal háborúzott. Utóbbi háború forrásaihoz tartozik még a más jellegű ún. *Győzelmi költemény*, illetve a már IV. Ramszesz alatt összeállított Harris I papirusz egy szakasza.⁴⁸

Utóbbi arról is tudósít, hogy III. Ramszesz megerősítette és fallal vette körül a felső-egyiptomi templomokat – Onurisz templomát Thiniszben, az abüdoszi Ozirisz-templomot, illetve a hermupoliszi Thot- és az aszjúti Wepwawet-templomot –, hogy távol tartsa a líbiaikat (Tjehenu) és az ázsiaiakat, akik átlépték a régi határokat. A szöveg továbbá idegenek letelepítéséről és egyéb, templomokra vonatkozó, líbiaiakhoz is kapcsolódó adományokról is beszél. Az ún. Retorikai sztélé Deir el-Medinéből szintén az uralkodó győzelmeit veszi számba, a Rebu és Meswes letelepítését is említi, és a halotti templom nagy jelenetei egyfajta rezüméjének tekinthető.⁴⁹ Az irodalmi szövegek körébe sorolható a Louvre N 3136 papirusz töredékes szövege, amely talán több konfliktusból kompilált „történelmi regényként” fogható fel.⁵⁰

III. Ramszesz történelmi feliratainál és az általuk dokumentált hadjáratoknál megfigyelhető, hogy a különböző nevek említési gyakorisága alapján az első háborúban (Ramszesz 5. uralkodási évében) a Tjemehu, míg a második háborúnál (11. uralkodási évében)

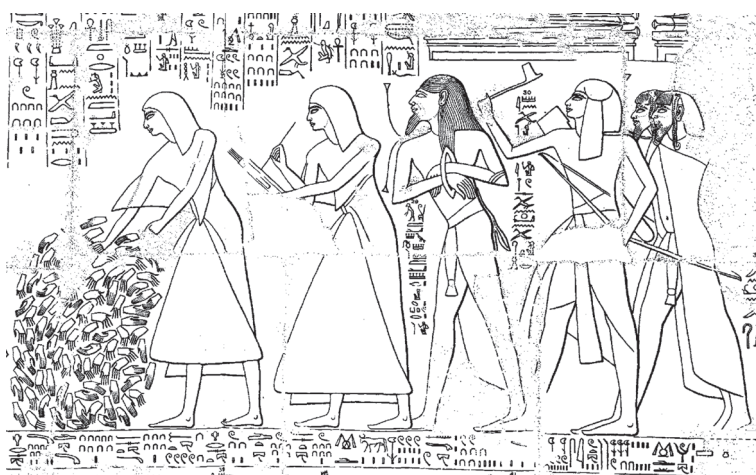
6. kép. Líbiai foglyok, Medinet Habu (MH II, Plate 78 nyomán)

a Meswes szerepel legtöbbször. Az ellenség céljai is eltérőek. Az első háború során inkább politikai okokról – az egyiptomi külpolitikai ráhatással szembeni ellenállásról – és talán fosztogatásokról lehetett szó, míg a második esetben talán a termékeny Deltában való letelepedés igénye lehet hangsúlyos a líbiaiak részéről.

„Egyiptomban fogunk berendezkedni!” – mondták egyhangúan, és átlépték Egyiptom határait.

KRI V, 60.9–10

A kaotikus állapotokat jellemzi, hogy az újonnan érkező líbiai csoportok az egyiptomiak által a korai időszaktól kezdve ismert, valószínűleg a Delta peremén, vagy az oázisok körzetében élő líbiai népességgel is – akikre a Tjehenu kifejezés eredetileg vonatkozhatott – konfliktusba kerültek. Ez a körül-

7. kép. Líbiai foglyok (Meseser), Medinet Habu (MH II, Plate 75 nyomán)

mény, a beháborúk és a törzsek közötti viszálykodás a korlátozott erőforrások birtoklásáért, valamint a korábbi erőviszonyok átalakulása szintén kiváltó oka lehetett a területi átrendeződésnek, amely egyes csoportokat a túlélés érdekében egyiptomi területre kényszerített.

Rebu nyomorult uralkodója, Dedi fia, Meriju lerohanta Tjehenu földjét az ő ljászaival.

KRI IV, 3.15–16

III. Ramszesz 11. uralkodási évére keltezett medinet-habui felirata esetében a Meswes áthaladt Tjehenu földjén, és valószínűleg szolgásgorba vetette a Tjehenu lakosságot, amely így talán a Meswes népesség (és hadsereg) részévé vált. Ennek ellenére III. Ramszesz feliratában az ellene felsorakozott koalíciót összefoglalóan ismét Tjehenunek nevezik. Utóbbi a szöveg szempontjából lehet inkább archaizálás, azaz „klasszikus műveltségi szempont”, és nem feltétlenül a történeti és terminológiai hitelesség érvényesül.⁵¹

Alapvető kérdés, amely a Merneptah-féle hadjáratra is igaz, hogy valóban egy-egy csatáról, illetve hadjáratról van-e szó. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a líbiai háborúk beszámolóit inkább összetett eseménysorok és folyamatok összefoglalásaként kellene értelmeznünk, amelyek időnként keverednek a tengeri népekhez kapcsolható eseményekkel, és amelyeket az egyiptomi szemlélet és propaganda alakítja át egyedi csaták elbeszélésévé. Ennek megfelelően az egyiptomiak passzivi-

tásáról és a harcok védekező jellegéről kialakított kép – legálábbis I. Széthi és II. Ramszesz líbiai politikájának ismeretében – nem teljesen felel meg a valóságnak. A líbiai népesség életmódbeli változásai – különös tekintettel a letelepülésre, valamint a Nilus-delta nyugati területeinek és az oázisoknak ebben játszott szerepére – egybeesnek az expanzív egyiptomi külpolitika lépéseivel, és a betelepedett vagy letelepített líbiai népességet érintő belpolitikai eljárással.

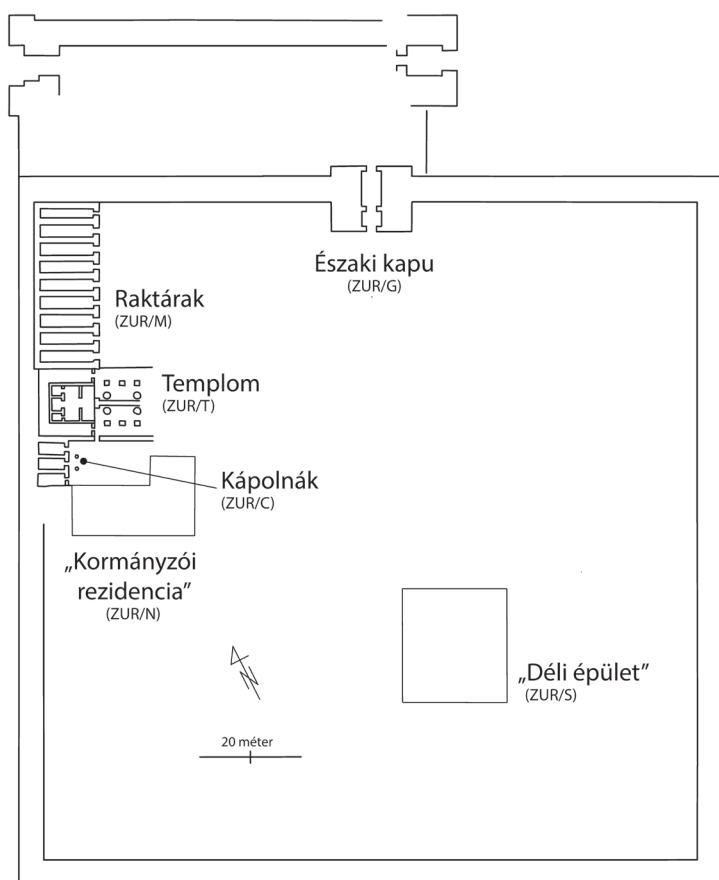
Az egyiptomi lépések

Egyértelműnek tűnik, hogy a történések nem érték egészen váratlanul Egyiptomot. A korábban már említett Bates’ Island kivételével nem ismert egyetlen helyszín sem Marmarika és Kürenaika térségében, ahol az egyiptomi jelenlét egyértelműen kimutatható lenne. Mindez megerősíti, hogy az itt élő népesség kevésbé volt érdekes az egyiptomiak számára, illetve az egyiptomi érdekeket sem veszélyeztették számottevően. Utóbbi szempontból különösen a tengeri hajózási útvonalak biztonsága emelhető ki, hiszen a legfontosabb kereskedelmi útvonalak Krétától délre a part mentén vezettek, és Bates’ Island is e távolsági kereskedelmi rendszer részét képezhette. A Nyugati-sivatag gazdasági szempontból kevés kiaknázható erőforrással rendelkezik, a térség szárazföldi útvonalai pedig a késő bronzkorban a Darb el-Arbain – a Közép-Egyiptomot és Szudánt a Kharga-oázis érintésével összekötő észak–déli karavánútvonal – kivételével kisebb jelentőséggel bírtak a távolsági közvetítő kereskedelem szempontjából. Bár a 18. dinasztia uralma idején már némi fejlődés mutatható ki a kapcsolatokban, az eseti kereskedelmi tranzakciók szinterei elsősorban az oázisok lehettek. Ugyanakkor, ha valóban számolhatunk például állatok Egyiptomba hajtásával, akkor ez a legeltetés és a vízellátás miatt a Delta határáig a partvonalat követő szárazföldi útvonalon keresztül volt leginkább lehetséges.

I. Széthi korábban említett hadjárata jelentős változásokhoz vezetett az egyiptomi eljárásban. Az ezt kiváltó okokról források hiányában csupán találgathatunk, ám e hadjárat jelzi: az egyiptomi állam aktív figyelmé más határrégiók mellett immár vitathatatlanul a Delta nyugati peremére, az észak-afrikai partvonalra és a partmenti sávra is irányult. A Delta északnyugati határáról kiindulva még I. Széthi, de főként II. Ramszesz uralkodása alatt erődök épültek. Arra vonatkozóan, hogy az erődlánc milyen mértékben épült ki, viszonylag kevés és elszigetelt írott forrás vagy régészeti adat áll rendelkezésünkre. Ami bizonyos, hogy a szóban forgó erődök egy része Merneptah alatt még egyiptomi kézen volt, és ellátta a feladatát. Az egyik jelentést a líbiai vereség után a nyugati irányba menekülő ellenséges vezetőről még az uralkodó karnaki feliratába is beillesztik:

[...] a nyugati erőd. Jelentés a Palotának – élet-üdv-egészség – mondván: „Az ellenség, Meriju elment. Hogy elmenekültek tagjai, az hitványsága miatt van, elhaladva mellettem késő éjjel [...]

KRI IV, 7.3–5 (ll. 41–42)

8. kép. Závijet-Umm-er-Rakam, alaprajz (Snape 2013, fig. 2 nyomán)

Régészeti szempontból elsőként Rowe, majd Habachi terepbejárásai és felmérő ásatásai során sikerült potenciális lelőhelyeket azonosítani az erődrendszerből: Závijet-Umm-er-Rakam, el-Alamein, el-Garbaniját, továbbá a Delta nyugati peremén Tell Abkain, valamint Kom Firin.⁵² A terepbejárások előfeltevése az volt, hogy a rendszer részét képező egyes erődöknek egymástól nagyjából egy napi járóföldre kellett elhelyezkedniük. A kutatásban az igazi áttörést azonban a Liverpool University programja, valamint a British Museum ásatása jelentette, amelynek keretében három lelőhelyet vizsgáltak: Závijet-Umm-er-Rakamot, Tell Abkaint és Kom Firint.⁵³ Ezek közül az elsővel érdemes bővebben is foglalkozni.

A Liverpool University ásatása során, Steven Snape vezetésével feltárt Závijet-Umm-er-Rakam egy 19 600 m² alapterületű erődítmény, amely eredetileg 4–5 m vastag és 10 m magas kerítőfallal bírt (8. kép). Az erőd egyetlen bejárata egy jól védett kapuzat az északi fal közepén. Az ásatók az északnyugati negyedben egy templom- és kápolna-körzetet, illetve ezekhez tartozó kilenc raktárhelyiséget, valamint egyéb kiegészítő funkciókkal bíró épületek maradványait tárták fel. A helyőrség Snape kalkulációja szerint legalább 500 fő lehetett. Az erődből csupán II. Ramszesz kartusai kerültek elő, így valószínű, hogy a rövid életű erőd elhagyására még II. Ramszesz uralkodásának végén, vagy nem sokkal azt követően, feltehetően békés keretek között kerülhetett sor, hiszen nincs azonosítható pusztulási réteg. A létesítmény belső elrendezése mindenképpen összetett szerepet feltételez: a védelmi funkció mellett a templomra alapozott gazdasági szerepkör, illetve az önfenntartást támogató kiegészítő épületek megléte semmiképpen sem rövidtávú tervezésre utalnak. Az erőd, bár léptékében és építészeti elterjedésében a nubiai példától, funkcionálisan megfeleltethető azoknak, és leginkább egy erődített településként értelmezhető.

Az erődök létesítése egy összetett egyiptomi stratégia részét képezte, szerepük kiemelten fontos a terület ellenőrzésében. Egy rendkívül mobilis és nagy területen szétszórt népességgel szemben a korai előrejelzés létfontosságú, így azzal, hogy I. Széthi közel 300 kilométerrel kiterjesztette a nyugati határ védelmét, lehetőséget biztosított az egyiptomi erők számára a felkészülésre, átcsoportosításra a későbbi konfliktusok során. Bár az erődben állomásoztatott katonai erő semmiképpen sem elhanyagolható, de önmagában nem lehetett képes feltartóztatni a Merneptah, illetve III. Ramszesz uralkodása alatt érkező tömeget. Az egyiptomi stratégiai gondolkodás másik erénye ebből kifolyólag a létesítmények pozicionálása: az erődöket egy kb. 20 kilométer széles zónában helyezték el a partvonal és a sivatag pereme között, egyúttal pedig ellátták a legfontosabb vízellőhelyek védelmét is, elzárva azokat a helyi lakosság vagy az áthaladó népesség elől. Alapvető felismerés, hogy a térség legfontosabb stratégiai erőforrása az ivóvíz, amely az állatállomány vonatkozásában nélkülözhetetlen a líbiai népesség vándorlásánál.⁵⁴ A zóna feletti tényleges ellenőrzést tehát tulajdonképpen ezen erőforrás birtoklása biztosította, és egyértelműen ezt támasztja alá a Závijet-Umm-er-Rakam különböző körzeteiben feltárt, jelentős vízhozamú kutak jelenléte is.⁵⁵ A kutak és a stratégiai pozíció jelentőségét hangsúlyozza az a tény is, hogy az erőd feladását követően a templomkomplexum mellett és annak udvarán, illetve a raktárkörzetben a később betelepülő líbiaiak ideiglenes táborhelyet hoztak létre. Mindez egy nomád tábor és egy elhagyott állandó település összekap-

csolódását szemlélteti: a líbiaiak eltérő funkcióval hasznosították újra a korábbi település meglévő építményeit és tereit (állattartás, egyiptomi köeszközök újrafeldolgozása).⁵⁶

Az erődlánc kapcsán többször felmerült, hogy valóban nyugati, vagy esetleg északi határt képezett, talán éppen az ún. tengeri népek egyre intenzívebbé váló betörései ellen.⁵⁷ A líbiai partvonal – ha az égei kereskedelmi rendszerben szemléljük – a legvédtelenebb szakasz, amely kívül esik minden nagyhatalom ellenőrzési zónáján. Ennek a gyenge láncszemnek a kiiktatása szintén elegendő indokot jelenthetett az egyiptomi beavatkozásra. Annak ellenére, hogy a Závijet-Umm-er-Rakamban előkerült szövegek kivétel nélkül Tjehenu, Tjemehu és Rebu „eltaposására” utalnak, ez az alternatíva sem megoldható, s a két cél nem is zárja ki egymást. Ha összevetjük Závijet-Umm-er-Rakam elhelyezkedését Bates’ Island kikötőjével, akkor egyértelmű, hogy előbbi részben átvehette a korábbi telep szerepét. Az erőd területén előkerülő jelentős égei és levantei kerámiaanyag szintén arra utal, hogy a létesítmény valamilyen formában kapcsolódott az említett kereskedelmi rendszerhez, hasonlóan Bates’ Island lelőhelyéhez, amely ekkor már nem működött. Bates’ Island esetében már szóba került, hogy a partvonal kizárólag ezen a helyen alkalmas kikötésre, és ez az adottság nyilván a szóban forgó erődített egyiptomi település elhelyezésénél is szempont lehetett. Emellett a Szíva-oázis felé vezető szárazföldi útvonalak is ebben a régióban kapcsolódnak a tengerparthoz, így a pozíció logisztikai szempontból egy fontos csomópontnak tekinthető.⁵⁸ Bár az erőd működtetésénél alapvetően az önfenntartás volt az elsődleges célkitűzés – a nagy számban fellelt mezőgazdasági eszközök és a kerámiaanyag mind ezt igazolják –, kiegészítő ellátmány minden bizonnyal folyamatosan érkezett Egyiptom irányából, és a katonai erősítések vonatkozásában is a tengeri szállítás az egyik kézenfekvő megoldás. Mindezek alapján az erődök létesítése valóban átgondolt, hosszú távú, megelőző célzatú stratégiai tervezés eredményének tekinthető. Az erődlánc a líbiai lakosság által lakott és használt partmenti zóna teljes ellenőrzése mellett a partvonalat követő hajózási útvonal valamilyen szintű védelmét is képes volt ellátni.

Visszatekintve a korábban ismertetett eseményekre, egyértelmű, hogy a határok lezárása nem volt működőképes: a konfliktusok során a líbiai csoportok akár az oázisokon keresztül, a sivatagi útvonalakat használva, akár a partmenti zónában haladva képesek voltak megkerülni az erődöket. Az ezt követő összecsapások egyik célja tehát egyiptomi részről az elrettenés, de legalábbis a kontroll visszaszerzése lehetett. A már említett jelenetek drámai erővel ábrázolják az egyiptomi katonai „megoldást”, és az áldozatok jelentős száma, a foglyok jelentős részének kivégzése egyértelmű figyelmeztetésül és üzenetként szolgált azok számára, akik a jövőben szintén hivatlanul „megélhetést keresnének” Egyiptomban (9. kép).

Hozzá tartozik a teljes képhez, hogy diplomáciai megoldások tekintetében szintén történtek próbálkozások egy kedvezőbb helyzet kialakítása érdekében. III. Ramszesz uralkodása alatt az egyiptomi külpolitika láthatóan igyekezett beavatkozni egyes líbiai csoportok vezetőinek kiválasztásába. A kezdeményező fél a szövegek alapján az egyik líbiai hatalmi csoport lehetett – legalábbis az egyiptomi oldal meglátása szerint –, és a szokásos eljárás szerint az egyiptomiak egy lojális, talán éppen Egyiptomban nevelkedett fiatal vezetőt igyekeztek hatalomra

9. III. Ramszesz csatajelenete, Medinet Habu (MH I, Plate 20 nyomán)

segíteni. E törekvés minden bizonnyal szintén sikertelen volt, és a külső beavatkozás egy érzékeny, az egyiptomiak számára teljességgel ismeretlen és idegen társadalmi és hatalmi struktúrába a szándékaikkal ellentétes hatást váltott ki. A konfliktus még inkább elmélyült, illetve az 5. évi háború esetében az egyiptomi szövegek kivételesen nem határozzák meg a líbiai vezető nevét, amely burkolt jelzés arra nézve, hogy nem ismerik el annak legitimitását saját jelöltjükkel szemben.

Ők kértek vezetőt a szájukkal, (de) nem volt az a szívükben.
KRI V, 22.15

Őfelsége Tjemehu földjének egy fiatal emberét hozta, gyermekként (akit) az ő karjai [védenek], (és) kijelölte számukra vezetővé, hogy gondoskodjon az ő földjükről.

KRI V, 23.2–3

A Merneptah és III. Ramszesz feliratait lezáró listák is utalhatnak hasonló megoldások alkalmazására. A líbiaiakról zsákmányolt értékek felsorolásából kitűnik, hogy a líbiaiak fémkarok mellett nagy mennyiségű (mindösszesen 3174 darab) és meglehetősen nagy értéket képviselő fémtárggyal rendelkeztek (különböző arany, ezüst és bronzedények, egyéb használati tárgyak).⁵⁹ Természetesen elképzelhető, hogy e tárgyakat korábbi betörések alkalmával, illetve a támadás során „szerzik” egyiptomi területen, esetleg kereskedelmi tranzakciók keretében kerülnek birtokukba. A másik lehetséges magyarázat szerint az értéktárgyak a korábbi egyiptomi diplomáciai eljáráshoz kapcsolódnak, tehát a kétoldali kapcsolatok javítása, bizonyos csoportok „megvesztegetése” céljából ajándékként kerülnek egyes líbiai vezetőkhez.⁶⁰

A konfliktusok végkifejlete és hatásai

A III. Ramszesz 11. uralkodási évében zajló háború esetében az egyiptomi királyfeliratban a már említett részletes zsákmánylistával, továbbá a szövegben az adó (*inu*), a megállapo-

dás és a szövetség (*beret*) kifejezésekkel találkozunk, amelyek egy véglegesnek tekinthető és előremutató diplomáciai és belpolitikai megoldásra utalnak egyiptomi oldalról is.⁶¹ Azt, hogy a viszonyok némiképp rendeződnek, mi sem mutatja jobban, mint hogy hasonló léptékű, legalábbis említésre méltó konfliktusra nem kerül sor a későbbiekben. Az egyiptomi részről tett engedményekről keveset tudunk, de a líbiai jelenlét növekedése a későbbi időszakban mindenképpen kompromisszumot sejtet.

A későbbiekben az egyiptomi hadseregben az idegen egységek szerepe és létszáma egyre jelentősebbé vált, a líbiaiak aránya az egyiptomi civil lakosság körében is egyre inkább nöhetett. Különösen igaz ez a Rebu és Meswes letelepítésére hadifoglyokként, a konfliktusokat követően érkezőket pedig már „bevándorlóként” a Delta nyugati régiójában, ahol a III. Átmeneti kor líbiai dinasztiáinak egyes hatalmi központjai is kialakultak. A korábban ismertetett szövegek számos helyen utalnak az első „hullámok” túlélőinek letelepítésére, akikhez folyamatosan csatlakoztak a később érkezők. Az is egyértelmű, hogy az egyiptomi politika a bevándorlók „hasznosítására” – elsősorban besorozásuk, és a különböző templomgazdaságok állatállományának gondozása révén –, valamint „egyiptíztálalására” törekszik, ami természetesen anyanyelvüket is érinti.

Hoztam, (akiket) meghagytam, (akiket) a számos zsákmányhoz csatoltam, megkötözve, mint madarakat a lovaim előtt. Feleségeik, gyermekeik tízezerrel, mindenféle állataikat százezerrel.

Letelepítettem az ő vezetőiket az én nevemet viselő erődökben, parancsnokokat adtam számukra. A törzsi vezetőket megbélyegezték és szolgálkká tették kartusok(kal) az én nevemben, feleségeikkel és gyermekeikkel hasonlóképpen jártak el.

Állataikat bemutattam az Amun-templom számára, (és) annak állományává tettem az örökkévalóságig.⁶²

pHarris I, 77.4–5 (Grandet 1994, I. 337)

Elfoglalta [Tjemehu], Rebu, Meswes földjét, Átkeltek azok a Niluson az ő akaratára, (el)hozván (öket) Egyiptomba.

Elhelyezték azokat a Győzedelmes Uralkodó erődjeiben, (s így) hallják az egyiptomiak beszédét, kísérvén/szolgálván a királyt.

Eltünteti beszédüket, elfordítva [megváltoztatva] a nyelvüket: olyan úton mennek, amelyen nem ereszkedtek még le.

KRI V, 91.5–7

III. Ramszesz uralkodását követően a líbiaiakkal kapcsolatosan ismét zavaros helyzettel találkozunk. Théba körzetében a deir el-medinei napló, illetve a fennmaradt levelezés a deir el-medinei munkásközösséget is érintő kisebb incidensekről tudósít. A munka szünetelésére utaló adatok valószínűleg líbiai csoportok feltűnéséhez kapcsolhatók már III. Ramszesz 28. évétől, azaz mindössze 17 évvel a második líbiai háborút követően.⁶³ Hasonló események zajlanak valamivel később, V. Ramszesz (Kr. e. 1147–1143) uralkodása idején. A folyamat ellensúlyozására karnaki emlékeinek tanúsága szerint VI. Ramszesz (Kr. e. 1143–1136) különféle intézkedéseket hozott, korlátozott sikerrel, így IX. Ramszesz (Kr. e. 1126–1108) 8. uralko-

dási évétől kezdve, illetve X. Ramszesz (Kr. e. 1108–1099) 3. évében a thébai körzetből ismét líbiaiakról szóló jelentésekkel találkozunk.

E későbbi események értelmezése meglehetősen problematikus, és a sivatagból felbukkanó rablóbandák elmélete csak az egyik, némiképp prekoncepció alapuló lehetőség. A mozgások lehetnek akár egy nagyobb, békés természetű nyugat–kelet irányú bevándorlási folyamat részei is, amely különösen északon, a Deltában és Hérakleopolisz térségében ment végbe. Az adatok ugyanakkor sehol sem utalnak erőszakra, betörésre, sőt a líbiaiak érkezését 11 nappal előre ismerték, ellenintézkedések mégsem történtek. A Meswes egy alkalommal Armant térségéből (El-Rizeiqat) érkezik, amely éppen a karavánútvonalak egyik becsatlakozási pontja. Felvetődik tehát a kérdés, hogy külső eredetű líbiai csoportokról, sivatagi rablóbandákról van-e szó, vagy inkább Egyiptomban letelepített, elsősorban katonáskodó csoportokról szólnak a közlések: a 20. dinasztia végén a Deltában szintén gondot okoztak a valószínűleg már letelepedett, egyiptomi szolgálatban álló líbiaiak.

Az Újbirodalmat követő időszak az Egyiptom földjén területileg korlátozott hatalommal bíró líbiai fejedelemségek létrejöttével egy speciális helyzetet eredményezett.⁶⁴ A Meswes (rövidített változatában Ma) a III. Átmeneti kor egyiptomi történelmének egyik domináns szereplőjévé vált. Számos Meswes nagyfőnököt (*wer aa*, vagy líbiai eredetű rangjelzővel *mes aa*)⁶⁵ ismerünk Memphiszből és a Rosette-i ágtól keletre fekvő térségben (Xoisz, Butó, Szaisz városokból). Meswes főnök irányította Mendészt, és kisebb fejedelemségek léteztek a Delta keleti felén is. A 22. dinasztia alapítója, I. Sesonk (Kr. e. 945–924) maga is Meswes őssökkel rendelkezett. Északon a Rosette-i ágtól nyugatra fekvő területet (Kóm el-Hiszn, Kóm-Firin, Kóm-Abu-Billó) ezzel szemben Rebu főnökök ellenőrizték. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy a líbiaiak a klasszikus értelemben véve sohasem hódították meg Egyiptomot, sohasem jön létre egy „líbiai állam”, még később, a líbiai dinasztiák (22–23. dinasztia) uralkodása alatt sem. A migráció

ős hullámokat követő, fentebb ismertetett késő újbirodalmi és III. Átmeneti kori események egyértelműen arra utalnak, hogy a betelepülő vagy letelepített népesség egyes csoportjai teljesen eltérő mértékben voltak képesek beilleszkedni az egyiptomi társadalomba: a Delta térségében területileg és politikai szempontból is elkülönültek, máshol – a líbiai identitásukat jelző személynevektől eltekintve – lényegében feloldódtak az egyiptomi népességben.⁶⁶

Ha értékelnünk kellene a migráció fenyegetésére adott egyiptomi válaszlépéseket, akkor kijelenthető, hogy nem hozták meg a várt eredményt. A kezdeti, rendkívül erőszakos fellépés sem tudta megállítani vagy elrettenteni a bevándorlókat. A határ régiók lezárása a számtalan lehetséges megközelítési útvonal miatt nem volt képes megakadályozni a líbiai népesség folyamatos beáramlását. Azon eljárás, hogy a líbiaiakat ezt követően szisztematikusan, egy tömegben, adott helyekre telepítették le, részben autonóm közösségek létrejöttéhez és végül a III. Átmeneti kor területi megosztottságához vezetett. A líbiaiak egyre gyorsuló ütemben épültek be a hadseregbe, többé-kevésbé integrálódtak a társadalomba. Mindez ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy az egyiptomi állam minden próbálkozás dacára végül kénytelen volt kompromisszumokat kötni, és az egyiptomi társadalom – a tanulmány címét képező gondolattal ellentétben – alapvetően nem viszonyult negatívan az idegenekhez. A „hivatalos” állami propaganda magabiztossága és az általa közvetített egyoldalú, erősen negatív kép megtévesztő. A folyamatok végkifejlete valamennyire mást mutat, és tulajdonképpen az egyiptomi állam egyes lépései, kényszermegoldásai vezettek oda, hogy a már egyiptosított líbiai arisztokrácia a hadsereg és a helyi lakosság támogatásával később át tudta venni a politikai hatalmat Egyiptom északi területein. A betelepült líbiaiak jelentős része képes volt az alkalmazkodásra, az új és számukra idegen társadalmi és kulturális környezetben. Valahol élni és boldogulni akartak csupán, így zárzóként talán nyugodtan kimondható, hogy szívük mégsem annyira volt más, mint az „embereké”.

Jegyzetek

- 1 Manassa 2003, 122–124.
- 2 A tanulmányban szereplő dátumok Shaw 2000 alapján.
- 3 Vö. Bates 1914, 46; valamint Osing 1980, 1016–1017.
- 4 *Qhq, Isbt, Bqn, Qyqš, Hs, Sy-tp T. Sjj-d(3)d(3), Spd.*
- 5 Pl. Möller 1924.
- 6 A fogalomra vonatkozó görög források kimerítő klasszika-filológiai feldolgozását lásd: Zimmermann 1999.
- 7 A kérdés némileg eltérő vetülete – amelynek alapját Edel vetette fel –, hogy a Tjemehu kifejezést nem földrajzi fogalomként, hanem nyelvi csoportként kellene felfogni: az ázsiaiakra alkalmazott Aamu fogalomhoz hasonló elven esetleg a közös protoberber nyelvet beszélő, nyugati csoportokat jelöli. (Edel 1967, 133–158; Behrens 1986, 29–50.) Ezzel kapcsolatban fontos megemlíteni, hogy a Szíva oázist a modern időkben is berber népesség lakja, s ez talán további megerősítést jelenthet a líbiai kötődés vonatkozásában (Fakhry 1973, 1–2).
- 8 Hölscher 1955, 35–36; O’Connor 1990, 66–87.
- 9 Hachid 2000.
- 10 Lásd már Wainwright 1962, 94. Ezzel szemben a líbiaiak nem szerepelnek a nomádokra vonatkozó *Lexikon der Ägyptologie* szócikkénél (Behrens 1982).
- 11 Vivelo 1981, 122–123; vö. Cribb 1997, fig. 2.1. A nomadizmus kérdésének elemzésével kapcsolatban lásd még Simon 2009.
- 12 Merneptah zsákmánya 101 595 marha, kecske, szamár és birka, míg III. Ramszesz esetében 42 721 marha, ló, szamár, kecske és birka volt (KRI IV, 38.4–5, ill. KRI V, 53.14–54.8).
- 13 Richardson 1999, 159–160, fig. 11b; vö. Johnson 1973; valamint Behnke 1980.
- 14 Vivelo 1981, 131, 198–202; Cribb 1991, 52–58; Khazanov 1994, 148–152.
- 15 Lásd O’Connor 1990, 31–32; vö. Hölscher 1955, 47, 69–70.
- 16 Más néven az ún. „Városok-paletta”, JE 27434 / CG 14238 (Smith 1998, 13, fig. 15).
- 17 Stockfish 1996.
- 18 Urk. I, 101.16; Urk. I, 120–131. A két szöveg magyar fordítását lásd ÓKTCH, 17–20, 20–22.
- 19 Fakhry 1940, 845–848, pls. 114–116.
- 20 Urk. IV, 372.2–373.11.
- 21 Urk. IV, 373.6–11 (30–31. II).
- 22 Urk. IV, 1656.12–17 (29–30. II).
- 23 Bővebben lásd Hayes 1951.
- 24 Schofield–Parkinson 1994.

- 25 White 2002.
- 26 A késő bronzkori, líbiaiakhoz kötődő kerámiaanyag rendkívül nehezen megfogható. Ennek okai, a régészeti nehézségek mellett, a nomadizáló életmódot folytató népesség kerámiahasználati szokásaiban is keresendők. Ha a líbiai kerámiatradíciót kellene jellemeznünk (Linda Hulin definíciója alapján az ún. *Marmaric Ware*), a következő definíciót adhatjuk: kézzel készített, durva, rosszul égetett, legtöbbször kagylóval soványított anyag, néha égetés előtt bekarcolt illetve pontozott díszítéssel (Hulin 1999; Hulin 2001).
- 27 White 2002, I, 85–91, további hivatkozásokkal.
- 28 Fontos megjegyezni, hogy a későbbi kiterjedt terepbejárások (Hounsell 2002) sem jártak érdemleges eredménnyel. Ennek oka elsősorban az lehet, hogy a hagyományos régészet számára a nomadizáló életmódot folytató kultúrák alapvetően „láthatatlanok” (Cribb 1991, 65–83, 92–97).
- 29 KRI I, 20–24; KA IV, pls. 27–32.
- 30 KRI II, 206; KRI II, 195–197, 716–718.
- 31 Hölscher 1955, 60–61.
- 32 KRI II, 344–345.
- 33 KRI II, 206; KRI II, 195–197.
- 34 KRI III, 95.
- 35 KRI II, 465–467; KRI II, 404.5–6.
- 36 KRI II, 289–293.
- 37 pAnastasi I, 17.4 (Fischer-Elfert 1983, 120).
- 38 pAnastasi II, 3.4: (Gardiner 1937, 13.13; Caminos 1954, 40, 43).
- 39 KRI IV, 2–12.
- 40 Magyar fordítását lásd ÓKTCh, 50–53.
- 41 KRI IV, 12–19; KRI IV, 23; KRI IV, 38–39; KRI IV, 19–22; KRI IV, 1–2, 33–37. A források kritikai feldolgozását részletes irodalmi hivatkozásokkal lásd Manassa 2003.
- 42 Kitchen 1990, 19–20.
- 43 Más, alternatív magyarázatokkal (társadalmi és politikai feszültségek levezetése, az ún. tengeri népek betöréseinek hatása) kapcsolatban lásd Bates 1914, 226–227; O’Connor 1990, 89–109; Kitchen 1990, 20.
- 44 A sikertelenség, ezáltal a pásztorkodás „alaptökéjének”, az állatállománynak a csökkenése a munkaigény csökkenését is jelenti egyúttal mind az állattartás, mind a termékek feldolgozása terén, így jelentős munkaerő szabadul fel. Ilyenformán a veszteséget elkönyvelő pásztorkodó gazdaságnak kevesebb legelőre is lesz szüksége, illetve az adott legelők kihasználtsága is csökken. Ugyanígy a kedvező évek jelentős gazdasági fellendülést és gyarapodást, a megfelelő lehetőségek függvényében szinte korlátlan tökenövekedést eredményezhetnek. Mindez egyébiránt egy rendkívül instabil rendszert eredményez, amelyet a csúcs és mélypontok ciklikus váltakozása jellemez (vö. O’Connor 1990, 106–108; Cribb 1991, fig. 3.1).
- 45 KRI V, 10–27; MH I, pls. 12–28, 43; MH II, 67–86, 98–99.
- 46 KA II, pls. 81–83, 116–120.
- 47 KRI V, 12.3–4, 22.4–5; O’Connor 1990, 68.
- 48 KRI V, 67–71; MH II, pls. 85–86, illetve pHarris I, 76.11–78.5 (Grandet 1994, II. 337–338). Részleges magyar fordítását lásd ÓKTCh, 56–58.
- 49 KRI V, 90–91; vö. oCairo 25, 201; KRI VI, 662.6.
- 50 Manassa 2003, 125–133.
- 51 KRI IV, 19.3.
- 52 Rowe 1954; Habachi 1980.
- 53 Thomas 2000; Snape–Wilson 2002; Snape–Godinho 2014; valamint Spencer 2008, további hivatkozásokkal.
- 54 Vö. Johnson 1973, 43–44; Behnke 1980, 26–37, 55–56.
- 55 Snape 1998; vö. Thomas 2002.
- 56 Simpson 2002; vö. Hounsell 2002.
- 57 Habachi 1980, 30; Richardson 1999, 151.
- 58 Snape 2013.
- 59 KRI IV, 9.61. Részletes elemzését lásd O’Connor 1990, 55–57, 62–63.
- 60 Wainwright 1962, 94, n. 11., ill. n. 8. Závijet-Umm-er-Rakam poszt-egyiptomi fázisa bizonyítja, hogy a késő bronzkori líbiai népesség – legalábbis Marmarikában – alapvetően nem volt azon képességek birtokában, hogy egyáltalán kész fémanyagot beolvasszon és alakítson, s végképp nem ismerte a nyersanyag előállításához, ötvöztetéséhez szükséges technikákat és technológiát sem (Simpson 2002, 194–195, illetve 60–61).
- 61 KRI V, 65.13–15.
- 62 A Harris I papirusz egy másik közlése (pHarris I, 10.8) szerint III. Ramszesz 971 Meswest rendel az Amun-templom állományához, feltehetően általános tapasztalatuk és gyakorlatuk miatt az állatok gondozásában és ellátásában (pHarris I, 10.8).
- 63 Az Újbirodalom legvégén zajló eseményekkel kapcsolatban, részletes hivatkozásokkal és forrásmegjelöléssel, lásd Haring 1992.
- 64 Bővebben lásd Yoyotte 1961; Gomaà 1974; illetve Kitchen 1973.
- 65 Berber *mess, messi* (Yoyotte 1961, 123; Behrens 1984–85, 139–140, 160).
- 66 Vö. Leahy 1985.

Bibliográfia

Forrásgyűjtemények rövidítései

- KA II = Epigraphic Survey 1936. *Reliefs and Inscriptions at Karnak, II. Ramses III’s Temple within the Great Inclosure of Amon, Part II, and Ramses III’s Temple in the Precinct of Mut*. The University of Chicago Oriental Institute Publications 35. Chicago.
- KA IV = Epigraphic Survey 1986. *Reliefs and Inscriptions at Karnak, IV. The Battle Reliefs of King Sety I*. The University of Chicago Oriental Institute Publications 107. Chicago.
- KRI = Kitchen, K. A. 1975–1983. *Ramesseid Inscriptions. Historical and Biographical*. 5 vols. Oxford.
- LD = Lepsius, C. R. 1849–1856. *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien: nach den Zeichnungen der von Seiner Majestät dem Koenige von Preussen Friedrich Wilhelm IV nach diesen Ländern gesendeten und in den Jahren 1842–1845 ausgeführten wissenschaftlichen Expedition*. Berlin.
- MH I = Epigraphic Survey 1930. *Medinet Habu, I. Earlier Historical Records of Ramses III*. The University of Chicago Oriental Institute Publications 8. Chicago.

MH II = Epigraphic Survey 1932. *Medinet Habu, II. Later Historical Records of Ramses III*. The University of Chicago Oriental Institute Publications 9. Chicago.

ÓKTCh = Harmatta J. (szerk.) 1997. *Ókori Keleti Történeti Chrestomathia*. Budapest.

Urk. I = Sethe, K. 1903. *Urkunden des Alten Reiches*. Urkunden des ägyptischen Altertums 1. Hefte 1–4. Leipzig.

Urk. IV = Sethe, K. 1906. *Urkunden der 18. Dynastie*. Urkunden des ägyptischen Altertums 4. Hefte 1–4. Leipzig.

Szakirodalom

- Bates, O. 1914. *The Eastern Libyans. An Essay*. London.
- Behnke, R. H. Jr. 1980. *The Herders of Cyrenaica. Ecology, Economy and Kinship among the Bedouin of Eastern Libya*. Illionis Studies in Anthropology 12. Urbana, IL.
- Behrens, P. 1982. „Nomaden”: *Lexikon der Ägyptologie*. Band IV. Wiesbaden. 522–524.

- Behrens, P. 1984–85. „Wanderungsbewegungen und Sprache der frühen saharanischen Viehzüchter”: *Sprache und Geschichte in Afrika* 6, 135–216.
- Caminos, R. A. 1954. *Late-Egyptian Miscellanies*. Brown Egyptological Studies 1. London.
- Cribb, R. L. D. 1991. *Nomads in Archaeology*. New Studies in Archaeology. Cambridge.
- Edel, E. 1967. „Die Ländernamen Unternubiens und die Ausbreitung der C-Gruppe nach Reiseberichten des Or-Xwjf”: *Orientalia* 36, 133–158.
- Fakhry, A. 1940. „Wâdi-el-Natrun. VII. The Fortress and the 12th Dynasty Temple”: *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 40, 845–848.
- Fakhry, A. 1973. *The Oases of Egypt, I. Siwa Oasis*. Cairo.
- Fischer-Elfert, H–W. 1983. *Die satirische Streitschrift des Papyrus Anastasi I*. Wiesbaden.
- Gardiner, A. H. 1937. *Late-Egyptian Miscellanies*. Bibliotheca Aegyptiaca 7. Bruxelles.
- Grandet, P. 1994. *Le Papyrus Harris I, BM 9999*. Tomes I–II. Institut Français d'Archéologie Orientale. Bibliothèque d'étude 109/1. Le Caire.
- Gomaà, F. 1974. *Die libyschen Fürstentümer des Deltas. Vom Tod Osorkons II bis zur Wiedervereinigung Ägyptens durch Psametik I*. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. Reihe B, Geisteswissenschaften 6. Wiesbaden.
- Habachi, L. 1980. „The Military Posts of Ramesses II on the Coastal Road and the Western Part of the Delta”: *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 80, 14–30.
- Haring, B. J. J. 1992. „Libyans in the Late Twentieth Dynasty”: R. J. Demarée – A. Egberts (szerk.): *Village Voices. Proceedings of the symposium „Texts from Deir el-Medina and their interpretation”*. Centre of Non-Western Studies Publications 13. Leiden.
- Hayes, W. C. 1951. „Inscriptions from the Palace of Amenhotep III”: *Journal of Near Eastern Studies* 10, 35–56, 82–111, 156–242.
- Hölscher, W. 1955. *Libyer und Ägypter. Beiträge zur Ethnologie und Geschichte Libyscher Völkerschaften nach den Altägyptischen Quellen*. Ägyptologische Forschungen 4. Glückstadt – Hamburg – New York.
- Hachid, M. 2000. *Les Premiers Berbères. Entre Méditerranée, Tassili et Nil*. Aix-en-Provence.
- Hounsell, D. D. U. 2002. *The Occupation of Marmarica in the Late Bronze Age. An Archaeological and Ethnographical Study*. Ph.D. Thesis. Liverpool.
- Hulin, L. 1999. „Marmaric' Wares. Some Preliminary Remarks”: *Libyan Studies* 30, 11–16.
- Hulin, L. 2001. „Marmaric Wares. New Kingdom and Later Examples”: *Libyan Studies* 32, 67–78.
- Johnson, D. L. 1973. *Jabal al-Akhdar, Cyrenaica. An Historical Geography of Settlement and Livelihood*. Chicago.
- Kitchen, K. A. 1973. *The Third Intermediate Period in Egypt (1100–650 B.C.)*. Warminster.
- Kitchen, K. A. 1990. „The Arrival of the Libyans in Late New Kingdom Egypt”: A. Leahy (szerk.): *Libya and Egypt c1300–750 BC*. London. 15–27.
- Khazanov, A. M. 1994. *Nomads and the Outside World*. Wisconsin.
- Leahy, A. 1985. „The Libyan Period in Egypt. An Essay in Interpretation”: *Libyan Studies* 16, 51–65.
- Manassa, C. 2003. *The Great Karnak Inscription of Merneptah. Grand Strategy in the 13th Century BC*. Yale Egyptological Studies 5. New Haven – Oxford.
- Möller, G. 1924. „Die Ägypter und ihre libyschen Nachbarn”: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 78, 36–60.
- O'Connor, D. 1990. „The Nature of Tjemhu (Libyan) Society in the Later New Kingdom”: A. Leahy (szerk.): *Libya and Egypt c1300–750 BC*. London. 29–113.
- Osing, J. 1980. „Libyen, Libyer”: *Lexikon der Ägyptologie*. Band III. Wiesbaden. 1015–1033.
- Richardson, S. 1999. „Libya Domestica. Libyan Trade and Society on the Eve of the Invasions of Egypt”: *Journal of the American Research Center in Egypt* 36, 149–164.
- Rowe, A. 1954. „A Contribution to the Archeology of the Western Desert: Part II.”: *Bulletin of the John Rylands Library* 36/2, 484–500.
- Schofield, L. – Parkinson, R. 1994. „Of Helmets and Heretics. A Possible Egyptian Representation of Mycenaean Warriors on a Papyrus from El-Amarna”: *The Annual of the British School at Athens* 89, 163–169.
- Shaw, I. (szerk.) 2000. *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford.
- Simon Zs. 2009. „Nomádok voltak-e a luvik?”: *Ókor* 8/2, 15–20.
- Simpson, F. 2002. *Evidence for a Late Bronze Age Libyan Presence in the Egyptian Fortress at Zawiyet Umm el-Rakham*. Ph.D. Thesis, Liverpool.
- Smith, W. S. 1998. *The Art and Architecture of Ancient Egypt*. New Haven – London.
- Snape, S. 1998. „Walls, Wells and Wandering Merchants: Egyptian Control of Marmarica in the Late Bronze Age”: C. J. Eyre (szerk.): *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists, Cambridge, 3–9 September 1995*. Orientalia Lovaniensia Analecta 82. Leuven. 1081–1084.
- Snape, S. – Wilson, P. 2002. *Zawiyet Umm el-Rakham I: The Temple and the Chapels*. Liverpool.
- Snape, S. 2013. „A Stroll along the Corniche? Coastal Routes between the Nile Delta and Cyrenaica in the Late Bronze Age”: H. Riemer – F. Forster (szerk.): *Desert Road Archaeology in the Eastern Sahara*. Africa Praehistorica 27. Köln. 439–454.
- Snape, S. – Godenho, G. 2014. *Zawiyet Umm el-Rakham II: The Monuments of Neb-Re*. Bolton.
- Spencer, N. 2008. *Kom Firin I. The Ramesside Temple and the Site Survey*. British Museum Research Publication 170. London.
- Stockfisch, D. 1996. „Bemerkungen zur sog. »libyschen Familie«”: M. Schade-Busch (szerk.): „Wege öffnen”: *Festschrift für Rolf Gundlach zum 65. Geburtstag*. Ägypten und Altes Testament 35. Wiesbaden. 315–325.
- Thomas, S. 2000. „Tell Abqa'in. A Fortified Settlement in the Western Delta. Preliminary Report of the 1997 Season”: *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 56, 371–376.
- Thomas, S. 2002. „The Wells of Tell Abqa'in”: *Ancient Egypt* 2 /6, 22–27.
- Vivelo, F. R. 1981. *Handbuch der Kulturanthropologie. Eine grundlegende Einführung*. Stuttgart.
- Wainwright, G. A. 1962. „The Meshwesh”: *The Journal of Egyptian Archaeology* 48, 89–99.
- White, D. 2002. *Marsa Matruh. The University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology's excavations on Bates's Island, Marsa Matruh, Egypt, 1985–1989*. Vols. I–II. Prehistory monographs 1–2. Philadelphia.
- Yoyotte, J. 1961. „Les principautés du Delta au temps de l'anarchie libyenne (Études d'histoire politique)”: *Mélanges Maspero I. Orient ancien*. Mémoires publiés par les membres de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire 66/1; Fascicule 4. Cairo. 121–181.
- Zimmermann, K. 1999. *Libyen. Das Land Südlich des Mittelmeers im Weltbild der Griechen*. Vestigia 51. München.